

Dobrovolnictví v České republice před rokem 1989: diskurzy, definice, aktualizace*

TEREZA POSPÍŠILOVÁ**

Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Praha

Volunteering in the Czech Republic before 1989: Discourses, Definitions, Cross-references

Abstract: This article investigates volunteering as a specific interdisciplinary topic connected with civil society studies. It shows that the main body of literature treats volunteering in postcommunist countries as nonexistent or inauthentic. The year 1989 is viewed as a major turning point, after which volunteering developed anew from scratch. This article is based on twelve interviews with current volunteers that focused on their interpretation of the volunteering experience before and after 1989. The article shows that volunteering pre- and post-1989 may be framed as part of a continuous story. Interpreting the year 1989 as a break in development and a new beginning is based on a specific definition of volunteering as a part of civil society. Any description of volunteering before 1989 involves agreeing on a definition of volunteering. Volunteers refer to 'hobby' and 'high-level' volunteering, a dichotomous definition that on the one hand enables (or disables) talk about volunteering before 1989 and on the other relates to current discussions about the essence (core) of volunteering and its social value.

Keywords: volunteering, civil society, communism, discourse analysis.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2011, Vol. 47, No. 5: 887–910

* Článek je součástí mezinárodního projektu *The Patterns and Values of Volunteering* (červen 2009 až prosinec 2010), který byl financován Finančními mechanismy EHP a Norska a státním rozpočtem České republiky prostřednictvím Fondu pro podporu výzkumu. Ráda bych poděkovala Pavlu Fričovi, se kterým jsem na projektu spolupracovala. Téma dobrovolnictví před rokem 1989 jsme po dobu projektu promýšleli i dohromady a některé myšlenky v článku obsažené jsou společné. Sběr dat pro článek proběhl díky podpoře ze specifického výzkumu Fakulty humanitních studií UK, projekt č.j. 11/SV/2009 a ve spolupráci s mými studentkami na Katedře studií občanské společnosti FHS UK, kterým tím též děkuji. Velký dík patří i anonymním recenzentům za to, že vyvolali radikální přepracování původní verze článku a pomohli jej přetvořit do současné podoby.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Tereza Pospíšilová, M.A., Ph.D., Katedra studií občanské společnosti, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Husníkova 2075, 158 00 Praha 13 – Hůrka, e-mail: tereza.pospisilova@fhs.cuni.cz.

Dobrovolnictví (*volunteering*) představuje specifické interdisciplinární téma, spojené s pojmy občanská participace, občanská společnost a neziskové či nevládní, dobrovolné organizace. Zahraniční literatura z této oblasti studií obvykle předpokládá, že v postkomunistických zemích za socialismu (před rokem 1989) dobrovolnictví neexistovalo. Rok 1989 je vnímán jako zlom, po kterém nastává dramatický rozvoj občanské společnosti, rostou počty dobrovolných organizací a objevuje se dobrovolnictví jako nový fenomén. Nízký podíl dobrovolníků v populaci v postkomunistických zemích po roce 1989 ve srovnání se západními zeměmi se potom vysvětluje chybějící tradicí autentické dobrovolné činnosti a averzí občanů k dobrovolnictví, které jim nutily komunistické režimy. Nejednalo se tedy o dobrovolnictví v pravém slova smyslu, ale o paradoxní „povinně dobrovolnou“ činnost, která po skončení režimů okamžitě upadla a kterou jen postupně nahrazuje nové autentické dobrovolnictví spojené s občanskou společností.

Empirický výzkum dobrovolnictví před rokem 1989 však vesměs chybí, a takové závěry se proto zdůvodňují spíše představou diskontinuitní postkomunistické transformace, která je součástí lidového i intelektuálního diskurzu (např. Nosková tvrdí, že obecná představa zlomu v roce 1989 se opírá o diskurz zformovaný intelektuály z postkomunistických zemí [Nosková 2009: 215–216]). Článek nejprve kriticky shrnuje hlavní přístupy literatury týkající se dobrovolnictví v zemích bývalého sovětského bloku před rokem a po roce 1989. Hlavním cílem textu je ukázat interpretace (diskurz) dobrovolnictví před rokem 1989 a po něm dobrovolníků samotných. Kladu si otázku, jak současní dobrovolníci interpretují svoji dobrovolnou činnost před rokem 1989 a jak reagují na konfrontaci s představou „povinně dobrovolného“ neautentického dobrovolnictví, odvozenou z literatury. Zadruhé se potom ptám, jestli a jak je rok 1989 samotnými dobrovolníky konstruován jako zlom v dobrovolnictví.

1. Teoretický rámec

Článek se věnuje takzvanému organizovanému či formálnímu dobrovolnictví, tedy bezplatné a svobodně zvolené práci pro druhé osoby či prospěšnou věc prostřednictvím organizace [Dekker, Halman 2003; pro detailní rozbor jednotlivých aspektů dobrovolnictví viz Cnaan, Amroffell 1994; Cnaan, Handy, Wadsworth 1996; Wilson 2000]. Ponechává proto stranou neformální, spontánní dobrovolnou činnost ve sféře mimo rodinu (sousedská výpomoc apod.), což je však v souladu s faktem, že literatura na téma dobrovolnictví se téměř výhradně zaměřuje právě na formální dobrovolnictví. Dobrovolná práce nebo činnost bez nároku na odměnu je předmětem, jehož zkoumání je potenciálně otevřeno řadě disciplín v rámci různých zastřešujících pojmů (např. v rámci sociálních hnutí, studia organizací, výzkumů prosociálního chování), nicméně označení dobrovolnictví (*volunteering*) představuje specifické interdisciplinární téma spojené s pojmy občanská participace, občanská společnost a neziskové či nevládní (dobrovolné) organizace [Skovajsa et al. 2010]. Právě z oblasti studií občanské společnosti a neziskového sektoru článek vychází.

1.1 Dobrovolnictví jako součást občanské společnosti

S jistou mírou zjednodušení lze říct, že zahraniční studie dobrovolnictví v postkomunistických zemích předpokládají, že před rokem 1989 dobrovolnictví neexistovalo a že se začíná rozvíjet teprve po roce 1989 v dramatickém vzednutí neseném transformační (rozvojovou, demokratizační) ideou občanské společnosti. Jak píše Voicu a Voicu, „dobrovolnictví je ve východních zemích zcela nový fenomén, protože v komunistickém období nebylo, a dá se říci, že bylo ‚importováno‘ do východní Evropy ze západních zemí“ [Voicu, Voicu 2003b: 15]. Absence dobrovolnictví a chybějící tradice občanské participace před rokem 1989 je potom jedním z vysvětlení uváděných pro nižší míru dobrovolnictví v postkomunistických zemích po roce 1989 [Hodgkinson 2003; Inglehart 2003].

Studie dobrovolnictví v postkomunistických zemích se drží kontextu občanské společnosti. Jak konstatují Musick a Wilson v rozsáhlé přehledové publikaci o dobrovolnictví, „komparativní sociologie obecně předpokládá, že dobrovolnictví se nemůže dobře dařit ve společnostech, kde není občanská společnost“ [Musick, Wilson 2008: 344]. Z předpokladu, že neexistovala občanská společnost, tak vyplývá buď přímo neexistence dobrovolnictví za socialismu, nebo jsou tím relativizovány formy dobrovolné činnosti před rokem 1989 jako nepravé dobrovolnictví, které se váže k marxistické ideologii namísto ke konceptu občanské společnosti [Juknevičius, Savicka 2003: 129–132]. Analogicky se úroveň občanské společnosti poté přijímá jako přímé vysvětlení nižšího podílu dobrovolníků v postkomunistických zemích.

Juknevičius a Savicka v období socialismu rozlišují dva typy dobrovolných organizací: „opravdu dobrovolné“, které vznikly v opozici proti komunistickému režimu, a „kvazi-dobrovolné“, které kontroloval stát. Oba typy organizací po pádu režimu slábnou: první proto, že s koncem režimu ztratily svůj účel, a druhé proto, že pominula státní kontrola, která je udržovala v chodu. Za těchto okolností se základem dobrovolnictví musí stát nové dobrovolné organizace po vzoru západních demokracií [ibid.: 132]. Také Howard sice zdůrazňuje nutnost porozumění komunistické minulosti skrze individuální zkušenosti, ale zůstává u představy, že změna režimu by měla způsobit vlnu veřejné dobrovolné angažovanosti a že nové organizace (založené po roce 1989) jsou ty „opravdu dobrovolné a nezávislé“ [Howard 2003: 27].

Literatura o dobrovolnictví tak zjednodušeně kopíruje vysvětlení a předpoklady, které se vztahují k teorii občanské společnosti v postkomunistických zemích. Jak detailněji popisuje Skovajsa, standardní definice občanské společnosti zdůrazňují nezávislost dobrovolných organizací na státu a z tohoto hlediska občanská společnost v době komunistických režimů neexistovala vůbec, nebo jen v úzkých disidentských enklávách odpůrců režimu (když pomineme období širší mobilizace v některých zemích a obdobích) [Skovajsa 2008]. Z tohoto hlediska je rok 1989 převratným zlomem, po kterém nastává budování občanské společnosti téměř od nuly.

1.2 Neautentické dobrovolnictví před rokem 1989

Vysvětlení nižší míry dobrovolnictví v postkomunistických zemích střední a východní Evropy¹ se v zahraničních studiích dobrovolnictví obvykle nabízí dvojí. Jedním je chybějící tradice filantropie a občanské participace a neexistence občanské společnosti, tj. dobrovolnictví před rokem 1989 prostě neexistovalo (o tom jsem psala již výše). Druhým vysvětlením je špatná zkušenost občanů postkomunistických zemí s činností, která byla státem povinně vyžadovaná a kontrolovaná a která též nesla název dobrovolnictví: „Dalším důvodem pro nižší podíl dobrovolníků v některých východoevropských zemích je tedy to, že občané se cítí svobodní dobrovolnictví se nevěnovat. Pro mnoho z nich je dobrovolnictví spojeno s povinným dobrovolnictvím za komunismu.“ [Hodgkinson 2003: 39]

Podobně sociolog Wilson píše, že „v sovětském systému byla dobrovolná práce organizovaná státem a byla povinná“ [Musick, Wilson 2008: 345] a Rochester vysvětluje nárůst podílu dobrovolníků v Polsku po roce 1989 tím, že „větší povědomí o dobrovolnictví nahradilo představu povinné práce kolektivní povahy“ [Samolyk 2005 cit. in Rochester, Paine, Howlett, Zimmeck 2009: 60]. Stejně tak Voicu a Voicu uvádí jako jedno z vysvětlení nízké míry dobrovolnictví v Rumunsku po roce 1989 neplacené povinné aktivity, „vnucené komunistickým státem svým občanům ve prospěch státu nebo jeho podniků“ [Voicu, Voicu 2003: 144], a hovoří o takzvané „dobrovolné práci“ v uvozovkách, protože lidé byli nuceni se jí účastnit pod hrozbou tvrdých trestů [ibid. 154]. Také Juknevičius a Savicka odkazují k „paradoxnímu fenoménu povinného dobrovolnictví či ‚pseudo-dobrovolnictví‘, které bylo ‚vnuceno občanům státními institucemi‘“ [Juknevičius, Savicka 2003: 132].

Jak ukazují výše uvedené citáty, koncept povinného dobrovolnictví se pojí s představou, že občané nucení do ne-dobrovolné činnosti získali k dobrovolnictví zdrženlivý postoj až „odpor“ [Voicu, Voicu 2003: 144] a že s ním ustali v okamžiku, kdy se mu již nemuseli věnovat, kdy byli „svobodní zvolit si možnost nezapojit se a neparticipovat“ [Howard 2003: 27]. Studie odvozují nepravost dobrovolnictví před rokem 1989 z nesvobody „dobrovolných“ činností nebo z nesvobody organizací, v jejichž rámci se činnosti odehrávaly. Existující studie se až na výjimky věnují dobrovolnictví před rokem 1989 na makroúrovni, kde je z definice totalitního státu ihned nasnadě institucionální nesvoboda, a ta se potom zjednodušeně promítá do předpokladu individuálně zakoušených nesvobod.

Uvedené texty o dobrovolnictví neuvádí žádná empirická data o dobrovolnictví před rokem 1989. Interpretace rozdílů v situaci dobrovolnictví po roce 1989, které se odvolávají na období před rokem 1989, se tak zakládají pouze na hypotetických úvahách jejich autorů. Věrohodnost je někdy sice umocněna tím, že autoři sami pocházejí z postkomunistických zemí, ale jejich pohled – bez založení

¹ ČR se svými 30% dobrovolníků má však nejvyšší podíl dobrovolníků v tomto regionu, srovnatelný s Belgií a vyšší, více než v Rakousku či Německu; např. v Rumunsku je 14% dobrovolníků [Hodgkinson 2003].

v detailní historické, etnografické nebo sociologické analýze dobrovolnictví před rokem 1989 (které však s pár výjimkami dosud neexistují) – vychází právě jen z jejich osobní zkušenosti, a mohl by tak být spíše předmětem pro analýzu, než vysvětlením. Výzkumníci občanské společnosti po roce 1989 se mohou rekrutovat z elit, mnohdy z disidentských kruhů, a jejich vnímání dobrovolnictví před rokem 1989 je proto specifické a nedá se zobecnit na celou společnost.

1.3 Problematizace dominantního přístupu k dobrovolnictví před rokem 1989

Dominantní přístup k dobrovolnictví před rokem 1989 však není jediný a stále více studií jej narušuje a nebo přehodnocuje. Skovajsa navrhuje rozlišit dva aspekty občanské společnosti: první „užší“ občanskou společnost vyhovující klasické definici, tedy nezávislou na státu, a druhou „širší“ občanskou společnost, která do určité míry byla státem kontrolovaná a která existovala již před rokem 1989. Koncept širší občanské společnosti jednak diferencuje pohled na občanskou společnost v komunistických zemích před rokem 1989, jednak zdůrazňuje návaznost nových forem občanské společnosti v roce 1989 na předchozí organizace a instituce [Skovajsa 2008]. Sandrine Devaux také zdůrazňuje kontinuitu forem dobrovolné činnosti po roce 1989 [Devaux 2006]. Spontánní sdružování podle ní existovalo před rokem 1989 a přechází specifickými drahami i do doby po roce 1989, přičemž pro podobu přechodu nebo jeho výsledek není změna režimu jako taková určující.² Uvedené problematizace představy roku 1989 jako zlomu a počátku dobrovolnictví od nuly mají společné to, že se snaží ukázat existenci dobrovolnických (nebo protodobvolnických) organizací a činností již před rokem 1989.

Kontinuita či diskontinuita organizací je pro formální dobrovolnictví určující, protože formální dobrovolnictví je úzce vázáno na organizace.³ Užitečné je proto Fričovo rozlišení organizací občanské společnosti v Česku na „staré“ organizace, které sdružovaly občany již před rokem 1989, a „nové“ organizace, které vznikly po roce 1989. Zatímco staré organizace mají dodnes mnoho členů (zahrádkáři, myslivci, rybáři, sportovní organizace, dobrovolní hasiči apod.) a dominují v obcích a v menších městech, kde se paleta neziskových (společenských) organizací po roce 1989 moc nezměnila [srov. Kabele 2003: 162], nové organizace (v oblasti humanitární pomoci, obhajoby lidských práv, ekologie, sociál-

² Devaux pojem „dobrovolnictví“ používá jen místy a píše především v kontextu pojmů „sdružování“ a „spolkový život“. Naopak explicitně a na několika místech se v knize distancuje od pojmu „občanská společnost“, který považuje za příliš normativní a nevhodný pro empirické bádání.

³ Členství v dobrovolných organizacích a dobrovolnictví spolu ve většině zemí úzce souvisí [Musick, Wilson 2008] a v České republice je dobrovolnictví na členství v organizacích občanské společnosti vázáno velmi silně, protože 90 % dobrovolníků je zároveň členy organizace, pro kterou dobrovolně pracují [Frič, Pospíšilová et al. 2010].

ních a zdravotních služeb apod.) nemají tak širokou členskou základnu a podle Friče především spojují svoji identitu s rozvojem občanské společnosti [Frič 1999: 9]. Příběh počátku občanské společnosti a dobrovolnictví po roce 1989 od nuly je proto hlavně příběhem těchto „nových“ organizací a jejich dobrovolníků.

Ve dvou knihách, které se dotýkají mj. specificky tématu dobrovolnictví v České republice před rokem 1989 [Frič et al. 2001; Frič, Pospíšilová et al. 2010], je rok 1989 jako zlom relativizován, i když ani jeden z textů nevychází ze systematického empirického zkoumání dobrovolnictví té doby. Představa roku 1989 jako zásadního zlomu je narušena již tím, že se pozornost zaměřuje i na rok 1948 a na to, že činnost občanských spolků ani tehdy nepřestala existovat, i když byla za socialismu zestátněna a ideologizována [Tůma, Vaněk, Dostál 1999 cit. in Frič et al. 2001]. Frič situaci dobrovolnictví před rokem 1989 shrnuje takto: „Až na výjimky, jako byly různé svépomocné aktivity, zasazené do lokálního prostředí (např. Akce Z), zanechala po sobě éra socialismu z hlediska dárcovství a dobrovolnictví vesměs negativní dědictví. Pojem ‚dobročinnost‘ byl v očích běžného občana diskreditován hlavně díky jeho silné ideologizaci a vazbě takového konání na kariérní postup.“ [Frič et al. 2001: 24–25] I když Frič vnímá dobrovolnictví jako činnost, která existovala i před rokem 1989, počítá především s jeho neautenticitou a účelovou podobou.

Příběh velkého zlomu v roce 1989 dále vpodstatě narušuje každý přístup, který se zaměřuje na mikroperspektivu životů a každodenních zkušeností občanů. Z hlediska dobrovolnictví pak jde především o zkoumání souvislostí dobrovolnictví a životní dráhy dobrovolníků a mikrosociologický přístup. Dobrovolnictví úzce souvisí s životními etapami mužů a žen, a to jak na „objektivní“ rovině počátků a konců jednotlivých dobrovolnických epizod, tak na rovině interpretace těchto epizod v kontextu vlastního života dobrovolníky [Pospíšilová 2010; zahraniční výzkumy mimo kontext historické transformace společnosti viz Rotolo 2000; Mutchler et al. 2003; Oesterle et al. 2004]. Proto se tento pohled těžko slučuje s představou, že by mohl být konec režimu sám o sobě důvodem pro konec nebo začátek dobrovolnictví. Příběh velkého zlomu v roce 1989 z mikroperspektivy nabourává i sociologický projekt *Samisebe* [Konopásek 1999]. Konopásek označuje radikální zlom v roce 1989 za rétoricky konstruovaný sociologický mýtus [ibid. 359; podobně např. Černá 2006]. K této tradici můžeme přiřadit i analýzy historických vyprávění „malých“ aktérů „velkých“ událostí [Vaněk 2009], i když vysloveně dobrovolnictví se věnují také jen výjimečně [Nosková 2009].

Představu radikálního zlomu v roce 1989 narušuje i konstruktivistické pojetí společenské změny v Kabeleho konceptu přerodu ze socialismu ke kapitalismu [Kabele 1998, 2005]. Kabele se zaměřuje především na změny ústavního rámce (který definuje politický i ekonomický systém a legitimizuje společenské změny), ale v dalších pracích potom i na přenos velkého přerodu do lokálních světů [např. Kabele 2003]. Příběh zlomu v roce 1989 však mohou problematizovat i kvantitativní data o dobrovolnících. V reprezentativním průzkumu v roce 1999 uvedla dobrovolnou práci pro nějakou organizaci před rokem 1989 pětina obča-

nů (22 %).⁴ Z nich asi polovina (10 % občanů) pokračuje v dobrovolné činnosti i v současnosti. Nově po roce 1989 se začalo dobrovolnictví věnovat jen 6 % občanů (zbylých 72 % se dobrovolnictví nevěnovalo nikdy) [Frič et al. 2001: 61]. Vytrvalí dobrovolníci, kteří se dobrovolné práci věnovali před rokem 1989 i po něm, tedy představují větší část tělesa novodobých dobrovolníků! Podle těchto dat by spíše platil příběh kontinuity, než příběh radikálního zlomu.

2. Data a metody

Analýza vychází z dvanácti polostrukturovaných rozhovorů v délce 60–90 minut (výjimečně 45 minut). Rozhovory byly součástí výzkumu, věnovaného dobrovolnictví jako životní kariéře, a proto primárně sledovaly souvislosti mezi dobrovolnou činností, zaměstnáním a životní dráhou dobrovolníků. Vnímání dobrovolnictví před rokem 1989 sice bylo jen jedním z témat,⁵ ale kontinuity/diskontinuity zkušenosti dobrovolnictví se týkaly i ostatní části rozhovoru. Analýzu dobrovolnictví jako součásti životní dráhy dobrovolníků prezentuji v již publikovaném článku [Pospíšilová 2010]. Téma dobrovolnictví před rokem 1989 se však ukázalo tak specifické, že si vyžádalo samostatné detailnější pojednání, které zde předkládám.

Jako výchozí strukturu rozhovorů jsem použila graf, znázorňující životní dráhu dobrovolníků (inspirovala jsem se přitom využitím grafů v kvalitativním výzkumu, jak to uvádí Miles a Huberman [Miles, Huberman 1994]). Na začátku dostali účastníci časovou osu od narození po současnost s vyznačeným rokem 1989. Do ní nejprve zakreslili základní životní události podle vlastní úvahy a poté do téhož grafu zakreslili svoje zaměstnání. Nakonec vyznačili dobrovolnické epizody (tj. přibližně od kdy do kdy pracovali a pro jakou organizaci). Nad grafem se odvíjel rozhovor o vývoji dobrovolnické dráhy, přičemž graf sloužil jako vodítko rozhovoru. Rozhovory byly vedeny primárně v duchu životních mezní-

⁴ Přitom by se dalo čekat, že v režimu, který v jádru ideologie obsahoval dobrovolnou práci a měl potřebu demonstrovat loajalitu svých občanů, nějakou formou „dobrovolné“ pracoval téměř každý. Problémem mohla být formulace otázky: „Zapojil(a) jste se někdy jako dobrovolník (dobrovolnice) do práce pro nějakou organizaci?“ Respondenti možná svoji tehdejší práci nepovažují za dobrovolnou. Vedle toho mohlo jít prostě o neochotu přiznat jakoukoli angažovanost v minulém režimu. Machonin, Tuček et al. uvádí, že ve výzkumu z roku 1993 se čtvrtina až třetina lidí již nehlásila ke svému členství v komunistické straně [Machonin, Tuček et al. 1996: 209].

⁵ Osnova rozhovoru: 1. Každá dobrovolnická zkušenost (proč začala, proč skončila, stručně jakou práci obnášela, co to znamenalo pro respondenta); 2. Vidí dobrovolníci své dobrovolné zkušenosti jako celek, jako směřování; 3. Explicitně, proč se rozhodli právě pro tu činnost; 4. Jak dobrovolnické aktivity souvisely s placenou prací; 5. Rok 1989 (5.1) Jaká byla osobní zkušenost dobrovolníků s dobrovolnictvím před rokem 1989? (5.2) Jaký má tato zkušenost dopad na jejich současný vztah k dobrovolnictví? (5.3) Jaký je jejich názor na dopad doby před rokem 1989 na dobrovolnictví ve společnosti obecně?

ků (dětí, sňatků, změn zaměstnání, úmrtí, nemocí), ne v kontextu politiky, ideálů občanské společnosti nebo změny režimu. Použila jsem širokou definici dobrovolnictví jako dobrovolně zvolené neplacené činnosti pro druhé prostřednictvím organizace. Výzkum svým nastavením tedy definuje dobrovolnictví v době před rokem 1989 jako v zásadě neproblematické. Na druhou stranu byla do rozhovoru explicitně vnesena kategorie „povinného“ dobrovolnictví před rokem 1989.

Výběr vzorku byl záměrný. Výzkum se zaměřil na formální dobrovolnictví, a proto byla podmínkou výběru dobrovolná činnost prostřednictvím nestátní neziskové organizace po roce 1989. Do vzorku jsem se snažila zahrnout jak dobrovolníky pro „staré“ organizace (sport, kultura, hobby a rekreace), tak pro „nové“ organizace v oblasti poskytování sociálních a zdravotních služeb, ochrany lidských práv apod., které vznikly po roce 1989. Téměř všichni účastníci výzkumu byli ve věku 46–67 let,⁶ což znamená, že jejich výpovědi se vztahují především k období normalizace a k 80. létům 20. století, a takto je třeba předkládanou analýzu také chápat. Z hlediska vzdělání bylo zvoleno homogenní vzorkování (vysokoškolské nebo středoškolské vzdělání),⁷ proto byli účastníci mimo jiné schopni sami reflektovat svoji činnost v kontextu ideálů občanské společnosti i v kontextu aktuálních veřejných debat. Výzkumný vzorek podle zadání vybraly z okruhu svých kontaktů studentky magisterského oboru Studia občanské společnosti Fakulty humanitních studií UK, tři kontakty jsem získala přes Národní dobrovolnické centrum Hestia. Celkovou skladbu účastníků výzkumu uvádí tabulka 1 v příloze.

Rozhovory byly nahrávány a byl pořízen doslovný přepis. Účastníci výzkumu byli anonymizováni a všechna jména a názvy byly změněny.⁸ Citáty použité v článku vychází z mírně upravené verze transkriptů.⁹ Vzhledem ke značné dialogičnosti rozhovorů (relativně častému střídání otázek a odpovědí, které je charakteristické pro polostrukturovaný rozhovor), považuji za nutné místy uvádět v citátech i druhou část dialogu, tedy otázky tazatelek (TA). Přepisy jsem nejdříve podrobila otevřenému kódování [Strauss, Corbinová 1999], optika, kterou jsem texty četla, však již byla formována výzkumnou otázkou (interpretace činnosti před rokem 1989 dobrovolníky). Z důležitých kategorií vznikla kostra analytického příběhu [Švaříček, Šedřová et al. 2007: 239], kterou jsem v procesu psaní člán-

⁶ Výjimkou byla paní Marie, které bylo 76 let, a byla tedy o 10 starší než druhý nejstarší účastník a vyprávěla o událostech ještě roku 1948 (zatímco ostatní se zaměřili především na 70. a 80. léta). Specifika, která by do interpretace vnesla zahrnutí takové delší časové perspektivy, v analýze nechávám stranou (šlo jen o jeden takový rozhovor, neměla jsem s čím porovnávat).

⁷ Z dosavadních výzkumů v Česku a v zahraničí víme, že formální dobrovolnictví je záležitostí lidí s vyšším vzděláním [Musick, Wilson 2008; Frič, Pospíšilová et al. 2010].

⁸ Za konkrétní názvy organizací je použito *organizace*; podobně fungují slova *sport* či *město*.

⁹ Došlo k redukci tzv. slovní vaty, k vynechání načatých vět, které nenesly vlastní význam, a k částečnému odstranění hovorových prvků mluveného projevu účastníků.

ku rozvíjela jednak s ohledem na primární data (rozhovory) a jednak s využitím sekundárních zdrojů (teorií, konceptů a dat). Analýza rozhovorů se opírá o konstruktivistické, interpretativní paradigma. Používám přitom terminologii analýzy diskurzu [Wetherell et al. 2001].

3. Interpretace dobrovolnictví před rokem 1989 současnými dobrovolníky

V této části se věnuji interpretaci dobrovolnictví před rokem 1989 samotnými dobrovolníky. Zaměřuji se přitom na dvě otázky. Zaprvé, jak reagují dobrovolníci na konfrontaci s představou „povinné dobrovolného“ neautentického dobrovolnictví? Zadruhé, jak dobrovolníci vnímají rok 1989 ve vztahu ke své dobrovolné činnosti před ním a po něm? Následující text je podle toho členěn do tří sekcí, kde první dvě se vztahují k výzkumným otázkám („povinné dobrovolnictví“ a „dis/kontinuita dobrovolnictví“) a třetí pojednává o dalším tématu, které se při analýze vynořilo jako podstatné („definice dobrovolnictví“).

3.1 Povinné dobrovolnictví

Analýza rozhovorů s ohledem na kategorii povinného dobrovolnictví ukázala zdánlivě samozřejmé zjištění, že interpretace „povinného“ dobrovolnictví před rokem 1989 jsou různé a v tomto ohledu nepřidala nic zásadního k existujícímu výzkumu „malé“ historie před rokem 1989, který se opírá o podstatně širší datový korpus [Nosková 2010]. Nosková ukazuje, že veřejná angažovanost¹⁰ byla vnímána jako povinnost a zároveň jako způsob, jak něco získat, přinejmenším jak mít u režimu „čárku“ nebo „bod“, ale zároveň upozorňuje na existenci strategií obcházení „povinné angažovanosti“. Vedle toho na citátech dokládá, že někteří vypravěči ji interpretovali pozitivně (jako dobrou věc), zatímco jiní či jindy negativně. Podobně Marie Černá ukazuje, jak do zdánlivě samozřejmé „rovnice o angažovanosti a ambicích“ [Černá 2006: 110] vstupovaly jiné role angažovanosti (např. strategie vyhýbání se většímu zlu a unikání před mocí).

To, co je prezentováno či pojmenovááno jako povinné/vynucené dnes, nemuselo být nutně vnímáno jako takové tehdy. Nejde jen o vnímání „povinného“ dobrovolnictví jako způsobu, jak něco získat, ale také o obecnější vnímání veřejných projevů loajality k režimu jako „přirozené reakce“ či „adaptace na prostředí“ [Marada 2003: 30, zvýraznění autor] či jako součásti snahy zajistit sobě a rodině normální životní podmínky [Alan 1999: 156]. Když jsme dobrovolníky explicitně konfrontovali s otázkou na vynucené dobrovolnictví před rokem 1989, někteří si na povinné dobrovolnictví nepamatovali nebo to nepřipouštěli jako osobně důležitou okolnost:

¹⁰ Nosková píše o „veřejné angažovanosti“ a s dobrovolnictvím zachází jako s její součástí.

TA: Takže kdybych to shrnula, tak v tom minulém období jste se nějakému povinnému dobrovolnictví vyhýbala–

Alžběta: No moc si nevzpomínám. [směje se] Možná jsem v dětství musela na nějakou brigádu, ale nějak mě to nepoznamenalo. Konkrétně si na to nevzpomínám. Asi to tam nějak bylo. Nic mě neohrozilo. Ani žádné trauma jsem z toho neměla.

Přiznat, že byli k dobrovolnictví nuceni, by znamenalo zredukovat nebo popřít svůj vlastní manévrovací prostor, který však zakládá osobu jako individuum a nositele vlastní biografie [Kabele 1998: 304].

Dobrovolníci připouštěli, že bylo dobrovolnictví před rokem 1989 povinné, jen tehdy, pokud se dobrovolnictví zároveň zříkali nebo se od něj distancovali:

Kateřina: Pokud jde o tu první etapu, tak moje zkušenost s dobrovolnou prací byla pouze zprostředkovaná, skrze rodiče. Ale hlavně skrze maminku. Protože to byla doba, kdy se požadovaly takzvané společenské aktivity, které byly součástí přihlášky na vysokou školu. Já jsem totiž chtěla jít studovat na *vysokou školu* do Prahy a věděla jsem že je potřeba to vykazovat aktivitu, ani ne tak moji, jako rodičů. (...) a proto ona [matka] vlastně cíleně začala pracovat jako dobrovolnice. A to dobrovolnictví bylo formou – to dobrovolnictví bylo ve společenských organizacích, které tehdy byly, že jo, politicky zabarvené. To znamenalo, že ona konkrétně pracovala v Československém svazu žen, a potom jak se blížily přijímací zkoušky, tak se jako ještě bych řekla cíleně, i když to bylo pro ni dost těžké se ještě více angažovat, byla předsedkyní místní pobočky Svazu žen.

Kateřina, která se před rokem 1989 dobrovolnictví podle svých slov nevěnovala, se od něj zde i jinde v rozhovoru distancuje jako od „politicky zabarveného“ dobrovolnictví, které zároveň vnímá jako vyjádření loajality k režimu; distanci vyjadřuje i dobový pojem „společenské organizace“. Paní Kateřina dále prezentuje režimem „požadované“ dobrovolnictví ve specifickém kontextu, kde dobrovolnictví figuruje jako prostředek dosažení přijetí na vysokou školu. Odkazem na účely povinného dobrovolnictví paní Kateřina činnost vlastně ospravedlňuje, když společensky přijatelnými účely (vzdělání a starost o vlastní děti) „světí“ použité prostředky.

Podívejme se, jak ještě jinak lze v rozhovoru zacházet s povinným dobrovolnictvím. Pan Ondřej se věnoval před rokem 1989 dobrovolnictví ve státě preferované organizaci (jako bylo ROH, Svaz žen, SSM a jiné). Od konceptu vynuceného dobrovolnictví se rázně distancuje jako od „fráze“ nebo „klišé, který o tý době jsou“. Představě povinného dobrovolnictví oponuje především tím, že proti „klišé“ staví žitou zkušenost („Žila jsi v tý době?“, ptá se mladé tazatelky):

Já jsem prošel v životě leccím, já jsem byl čtyři roky ve fabrice, jsem si na chléb vezdejší vydělával téměř rukama. (...) To byli lidi, který tu dobu fakt žili a byli třeba v brigádě socialistický práce. Já jsem ji zažil prostě jinak. Já za to nemůžu, já jsem spoustu

věcí zažil jinak, než se dneska dovídám, že to bylo. Já jsem zažil brigádu socialistický práce, kdy bylo neuvěřitelné množství srandy, kde ty lidi nebyli z donucení, kde ty lidi byli proto, že chtěli. Protože je to bavilo, protože jim to něco přinášelo.

Proti „historii před rokem 89“, která se „právě cpe jenom do těch klišé“, staví detailní životní příběhy, které dokládají, že se lidé dobrovolné činnosti neúčastnili z donucení, ale proto, že chtěli.

Potvrzení i odmítnutí „povinného“ dobrovolnictví dobrovolníky souvisí s kontextem rozhovoru a má svoje konotace či důsledky. Dobrovolníci ve vztahu k otázce povinného dobrovolnictví před rokem 1989 reagovali třemi způsoby. Zaprvé, na vynucenost dobrovolnictví si nepamatovali nebo ji odmítli považovat za osobně jakkoli významnou. Tím si uchovali osobní integritu jako dobrovolníci před rokem i po roce 1989, aniž by přitom museli k době před rokem 1989 zaujímat nějaké stanovisko. Zadruhé, vynucené dobrovolnictví potvrdili a zároveň se od něj distancovali jako od součásti minulé doby (od které také vyjadřovali jasný odstup). Součástí tohoto přístupu bylo i zacházení s dobrovolnictvím té doby jako s aktivitou, která vyžaduje ospravedlnění. Zkušenosti dobrovolníků jsou zde interpretovány z hlediska „velké“ historie [srov. Šmídová 2010], jejíž součástí je představa režimu nesvobody a neautentického povinného dobrovolnictví před rokem 1989. Zatřetí, vynucené dobrovolnictví odmítli a zároveň zpochybnili podle nich převládající interpretaci doby před rokem 1989 (jíž je vynucené dobrovolnictví podle nich součástí¹¹) jako klišé. Takový atak byl veden z pozice žité zkušenosti, se kterou se dobrovolník ztotožňuje.

Představa a osobní zkušenost povinného dobrovolnictví před rokem 1989 tedy úzce souvisí se způsobem, jak dobrovolníci tuto dobu definují, i s jejich definicí sama sebe jako dobrovolníků před rokem a po roce 1989. Odmítnout existenci povinného nedobrovolného dobrovolnictví před rokem 1989 může znamenat zásadní redefinici doby před rokem 1989, která přestává být dobou nesvobody. Naopak potvrzení povinného dobrovolnictví potvrzuje i definici doby před rokem 1989 jako doby nesvobody, avšak osobní účast v dobrovolných aktivitách před rokem 1989 potom představuje výzvu pro osobní integritu a vyžaduje ospravedlnění.

3.2 Dis/kontinuita dobrovolnictví

Obraz dobrovolnictví před rokem a po roce 1989 v rozhovorech v mnohém odpovídal konvenční představě o vztahu mezi změnou režimu a dobrovolnictvím, tedy představě o konci doby nesvobody a nástupu doby svobody, která umožňuje

¹¹ Takto byl již nastaven výzkum samotný, protože se explicitně ptal na povinné dobrovolnictví před rokem 1989. Proto nelze tvrdit jednoznačně, že by takto definovali situaci dobrovolníci spontánně (osobně jsem o tom však přesvědčena).

všem občanům se dobrovolně angažovat v rámci určitých akceptovatelných omezení (v rozhovorech jsou jako překážka dobrovolnictví po roce 1989 spontánně nejčastěji uváděny nedostatek peněz a soukromé zájmy vlivných osob). Konec reálného socialismu v roce 1989 však někteří dobrovolníci možná překvapivě popisují ve vztahu ke své činnosti také jako změnu negativní:

TA: Takže to pro vás nemělo dopad, na vaše současné vnímání dobrovolnictví?

Jana: Jako že by mi to zhnusilo dobrovolnictví?

TA: Třeba.

Jana: Myslím, že naopak, že jsem mohla tady dělat dobrovolně, tak mi to přišlo zajímavý. V podstatě svým způsobem negativně dopadlo, že když se ten systém rozpad, tak jsem neměla jakoby najednou prostor pro dobrovolnou činnost. (...) Já si spíš myslím, (...) že naopak ten komunismus nebo socialismus, co tady byl, byl dobrý podhoubí pro dobrovolnou činnost. Že každý, skoro každý byl v nějakým klubu šachu nebo v klubu zahrádkářů, nebo chodil na cvičák, nebo když měl sportovní děti, tak s nimi trávil odpoledne na fotbalovém hřišti. Jako že dobrovolnictví tady bylo.

TA: A mohli jste volit?

Jana: No jistě. Vybírali jsme, že jo.

Není to názor výjimečný, že před rokem 1989 existovalo jakési příznivé „podhoubí“ pro dobrovolnictví. Jistě se pojí s typem dobrovolné práce, kterou mají účastníci na mysli (především jde o tzv. zájmovou činnost). „Příznivé podhoubí“ má ve výpovědích respondentů tři úzce propojené aspekty: institucionální struktury dobrovolnictví, materiální zajištění činnosti a celospolečenské uznání, jakousi pozitivní rétoriku spojenou s prací pro druhé:

Lada: Určitě bych se nikdy nechtěla vrátit sem, do té doby před rokem 89, ale pravda je, že když jsme trénovali děti na běžkách, tak nebyl problém. Každý rok jsme měli všichni nový lyže, nové boty, nové hole. (...) Nebyl problém s peněžitým, nebyl problém s ničím. (...) A v současné době máme problémy naopak úplně se vším, protože co si neseženeme, nezaplatíme, nezasponzorujeme, nevypujeme, tak nemáme, protože *město* nám klidně řekne: „Tak to zrušte.“ A já říkám: „A vám nevadí, že sem chodí třeba 16 dětí, který se nehlákej po ulicích a ty děti mají úspěchy?“ A oni mi řeknou: „Nám je to jedno, my na to nemáme.“

Takové rámování dobrovolnictví zahrnuje změnu (byť ne zlom), ale její charakter jde proti běžné obecné představě o změně režimu a budování občanské společnosti (asi můžeme hovořit o součásti „antimýtu“ [Kabele 2005]).

Zaměříme se však nyní na to, jak dobrovolníci interpretují svoji dobrovolnou činnost před rokem 1989 a po něm, zda portréty své dobrovolnictví jako průběžnou aktivitu nebo zda pro ně byl rok 1989 v dobrovolnictví přelomem. Zdůrazňují, že mi zde jde o kontinuitu dobrovolnictví, ne o to, zda responden-

ti schvalovali či jak hodnotili změnu režimu. Účastníky výzkumu byli současní dobrovolníci. Pan Rostislav a paní Monika dobrovolnou činnost před rokem 1989 podle svých slov nevykonávali, zatímco tři další připustili jen určitou formu dobrovolnictví, o jejímž statutu jako dobrovolnictví v rozhovoru vyjednávali (o vyjednávání definice dobrovolnictví píše v části 3.3). Formulace, které podporují představu kontinuity dobrovolnictví před rokem 1989 a po něm, často stojí na argumentu o trvalosti lidské povahy, kterou změna režimu zásadně neproměňuje:

Jiří: Normální dobrovolnictví v České republice, já si myslím, že se v podstatě vůbec nezměnilo. Vůbec si nemyslím, že lidi jsou míň ochotný v Česku něco udělat, zadarmo pro druhé, než před revolucí nebo po. Pouze ten statut je jiný. (...) Není to proto, že tahle generace je lepší nebo horší, ale proto, že v každý generaci byli lidi, kteří chlastali v hospodě, a lidi, kteří chtěli něco udělat.

Vojta: Ale spíš vidím to, že pokud tam byli lidi, kterým záleželo na té věci samotný, tak ty tam byli vždycky, před rokem 89 i po něm tam jsou.

Pan Vojta i pan Jiří se věnovali dobrovolnictví před rokem i po roce 1989 a kontinuita dobrovolnictví je i kontinuitou jejich osobní identity. Vzhledem k tomu, že u dobrovolnictví nadále zůstávají, navíc je na mnoha místech v interview prezentují jako podstatnou součást svého života, lze si jen obtížně představit konstruování nějakého zásadního předělu v roce 1989. Ve specifické situaci z hlediska kontinuity byl dobrovolník, pokud bylo sdružení, pro které pracoval, v očích veřejnosti identifikované s režimem.¹² V tom případě může zdůrazňování kontinuity plnit mimo jiné i roli sebeospravedlnění. V následujícím úryvku je proti veřejnosti (zde novináři) zpochybňované dobrovolné účasti postavena současná, nepochybně pozitivní hodnota setrvání na svých životních postojích a principech:

Ondřej: Já jsem to nedělal jako pro svojí slávu nebo, já nevím, jak bych to řekl– Já jsem to dělal, protože jsem myslel, že to je správný. Ale já jsem to dělal i po roce osmdesát devět. Já jsem na svém životním postoji nezměnil ani ř. To je jedna z věcí, o kterých, když se mně třeba novináři ptali, proč jsem zůstal u *sdružení*, jsem říkal: „Proč bych nezůstal? Já jsem, pánové a dámy, já jsem nepřestal dělat to, co jsem dělal před rokem osmdesát devět.“

Ti dobrovolníci, kteří bez pozastavení hovoří o tom, že dobrovolně pracovali před rokem 1989, nemají problém připustit, že dobrovolnictví tehdy bylo a že bylo opravdové (myslím tím, že nezpochybňují zásadně jeho autenticitu, nepoukazují

¹² Kusá píše o snaze hned po převratu v roce 1989 ustálit novou kategorizaci aktérů, s klíčovou otázkou „Kdo byl komunista“ [Bunčák, Harmadyová, Kusá 1996: 18–22]; obecněji vzato byla silná snaha identifikovat osoby spojené ve větší míře s minulým režimem (funkcionáře, ředitele apod.) s následnými postihy v zaměstnání apod.

na vynucenost nebo ji odmítají při konfrontaci ze strany tazatelky). Pro tyto lidi je dobrovolnictví něčím, co „vyplynulo samo“, co nemá a nemělo být zdůvodněno specifickým cílem nebo důvodem. I když je spojeno s vírou nebo s pomáháním svým dětem, v rozhovoru je konstruováno i před rokem 1989 jako samozřejmost, téměř neoddělitelná od osoby dobrovolníka:

Lada: Já si neuměla představit, že bych nejezdila na hory. V létě bych na nich musela být pořád. A to tak vyplynulo samo, protože já jsem na lyžích vyrostla (...) a najednou když to mé malé první dítě začalo sjezdovat, tak někdo řekl, ať si udělám rozhodčího, ať pro náš oddíl něco děláš, když už tady máš dítě. Tak jsem si udělala rozhodčího. A takhle to vyplynulo všechno samo.

Alžběta: A moc nerozumím k tomu dobrovolnictví, co by se mělo jako vztahovat. To bylo tak, že můj muž je profesí farář, takže my jsme vlastně vždycky žili na nějakém sboru – to pomáhání v podstatě dobrovolné bylo součástí našeho života. (...) Pomáhání máme zakotvené, zakódované. Není to pro mě nic nového.

Dobrovolnictví jako samozřejmá součást osobnosti byla u dvou účastníků spojena s vírou. I když není tématem článku zkoumání souvislostí víry a dobrovolnictví, je to relevantní pro porozumění interpretaci dobrovolnictví před rokem 1989. Víra byla stíhaná režimem a náboženské aktivity měly často podobu „kulturně kódovaného“ odporu proti režimu [Marada 2003]. Setkala jsem se přitom s tím, že autentické dobrovolnictví před rokem 1989 bylo osobou bez vyznání lokalizováno právě do „kostela“, kde jsou lidé zvyklí pomáhat – zatímco majoritní populaci by to „ani nenapadlo“. Autentické dobrovolnictví před rokem 1989 je zde konstruováno jako kuriózní aktivita (vyhrazená věřícím), nedostupná normální většině („my“), která vše sleduje pouze z povzdálí:

Kateřina: Ale ještě do toho roku 84, na tom malém městě, nikdo nám k tomu nic neřekl nebo nás k tomu nevedl, nebo nás to ani nenapadlo. (...) Že některý lidé jako věřící kolem kostela, takže se třeba setkávali a že tam byla nějaká větší pomoc, ale to jsme vnímali z dálky, protože my jsme nechodili do kostela. A prostě nás ta myšlenka, dá se říct, nenapadla.

Paralelní existenci dobrovolnického světa věřících, který fungoval „potlačovaný“ režimem, „načerno“ a neveřejně, samozřejmě nacházíme ve výpovědích církevních dobrovolníků. Dobrovolnictví, jehož autenticitu dobrovolníci vůbec nezpochybňují, však kontinuálně existovalo i mimo církve, a po roce 1989 proto dobrovolníci nenahlíží dobrovolnou činnost jako něco, co začíná od nuly či na bílém papíře:

Marie: Tuhletu práci, o kterou vy se zajímáte, že to nebylo placené, to jsem dělala celou tu dobu i při tom mytí nádobí. Takže jsme to hnedka obnovili a v tom roce 90 jsem i dvakrát měsíčně jezdila s mládeží (...) Čili my jsme tu *organizaci* dělali furt.

Kontinuita dobrovolnictví není zcela popřena ani v případě, kdy dobrovolník hovoří o různé diskontinuitě vlastního statutu jako občana. Pan Vojta se nemohl věnovat dobrovolnictví před rokem 1989, jak by chtěl, přesto si způsob dobrovolné činnosti i ve státem schválené organizaci našel. Rok 1989 pro něj přinesl ukázkové změny, které jsou v souladu s příběhem o budování občanské společnosti a o příchodu svobody. Přesto ani pan Vojta rok 1989 jako zásadní změnu v dobrovolnictví nezdůrazňuje, ani on to nestaví jako otázku toho, zda dobrovolnictví bylo, či nebylo:

Vojta: Tak to je, ta doba byla taková, že nepřipadalo v úvahu se k té myslivosti nějak připojit, protože tehdy to bylo tak, že to bylo vázaný na tu loajalitu s tím režimem, což naše rodina nemohla jaksi soutěžit v týhle oblasti, tak mi maminka vysvětlila hned na začátku: „tobě tu flintu v žádným případě nedaj,“ že jo, to jsem byl ještě malej kluk, takže jsem to pochopil, proč to je. (...) No tak jsem měl jedinou možnost, ten mysliveckej svaz tehdy, komunistickej, mě v podstatě nabídnul, že můžu bejt na výjimku členem, ale jenom jako chovatel loveckejch psů. (...)

TA: Co jsi dělal před tou revolucí, jakou jsi tam měl funkci?

Vojta: Před revolucí jsem žádnou funkci neměl, protože jsem nebyl regulérním členem, že jo, byl jsem členem na výjimku (...) Potom, když přišla revoluce, stali jsme se normálními občany a mohli jsme zkrátka i v těch organizacích vykonávat nějakou práci.

Z hlediska kontinuity dobrovolnictví je důležitý ještě jeden další moment, který rok 1989 jako zlom trochu relativizuje či umenšuje. A to nahrazení představy dvou etap (před rokem a po roce 1989) představou období tří – před rokem 1989, po roce 1989 a nakonec od přijetí zákona o dobrovolnické službě v roce 2002. Zákon o dobrovolnické službě, který vymezuje specifický typ veřejně prospěšného dobrovolnictví a pro ten poskytuje právní ochranu a různé formy veřejné podpory (ale který tím též legitimizuje a podporuje dobrovolnictví obecně), lze podle pana Jiřího z hlediska dobrovolnictví považovat za zlom srovnatelný s rokem 1989:

Já tam vidím spíš tři mezníky – jedno období, to dobrovolnictví před 89, to byly možná soukromý iniciativy, buďto silných jedinců, nebo nějakých společenství. Mělo to taky často podobu něčeho, co mělo zůstat skryto. (...) Po revoluci se dělalo totéž, ale mohlo to být svobodný, ale pořád to byla taková iniciativa silných osobností, kteří samozřejmě zakládali organizace, občanská sdružení a podobně. Myslím si, že jakýsi řád do dobrovolnictví vnesl až zákon o dobrovolnictví v roce 2002, který nepotlačil tohle spontánní dobrovolnictví, ale dobrovolnictví bylo povýšený do jakýsi služby, kde ten člověk – nejenom se od něj něco čeká, ale taky je pro něj něco systematicky dělaný. (...) Vidím tam tedy tři období – před revolucí a po revoluci a po revoluci ještě dvě období. Bylo to pro mě období, než bylo dobrovolnictví povýšeno na dobrovolnictví s velkým „D“, do nějakého řádu. (...) Čili tři, ne dvě období.¹³

¹³ Pan Jiří artikuluje představu tří období velmi jasně, protože se sám na budování dobrovolnické infrastruktury (legislativní a institucionální) po roce 1989 aktivně podílel.

Pan Jiří představuje v podstatě alternativní interpretaci historie dobrovolnictví, kde klesá význam roku 1989 jako jediného mezníku a zároveň je položen důraz na kontinuitu dobrovolnictví v celém období. V souvislosti s tím v citátu definuje v podstatě dva typy dobrovolnictví: na jedné straně „spontánní“ dobrovolnictví (před rokem 1989 i po něm) a na straně druhé dobrovolnictví „povýšené“ na službu, dobrovolnictví s velkým „D“ (od roku 2002). Otázce definice dobrovolnictví se důkladněji věnuji v další části článku.

3.3 Definice dobrovolnictví

Rok 1989 figuroval jako skutečně zásadní předěl v rozhovoru s panem Rostislavem, který explicitně dobrovolnictví před rokem 1989 odmítá jako nemožné. Přitom spojuje dobrovolnictví s konceptem občanské společnosti, a výpověď o dobrovolné činnosti před rokem 1989 je tak spojena s konkrétní definicí dobrovolnictví:

TA: Jestli bych tě mohla poprosit, jenom pro odlišení, teď ti dám obyčejnou tužku, jenom jestli bys mi tam teď zaznamenal ty roky, kde vlastně – nebo zhruba nějaké to období. Stačí když mi to tady vyznačíš, jako kde – [účastník má do grafu na časovou osu zakreslit epizody dobrovolné činnosti]

Rostislav: To nebylo tady, tady to ještě bylo placený, tady jsem ještě nedělal pro žádný neziskovky. Za totáče ani nebyly, víš. To jediné, že jsem byl někde ve Svazarmu v *Autoklubu* a tak. To byla zájmová činnost a ne dobrovolnická práce –

TA: Takže ta nebyla jakoby z tvé vlastní vůle?

Rostislav: Byla, byla, ale bylo to zájmový, protože různí lidé, když nefungoval trh, tak třeba *autaři* se sjednotili do nějakého klubu, kde si vzájemně pomáhali s distribucí náhradních dílů, s opravami. (...) Pak taky sport. Ale to taky nebylo dobrovolnický, to bylo zájmový, protože rozhodčí berou náhrady.

Pan Rostislav v rozhovoru spojuje dobrovolnictví striktně s „neziskovkami“ (tj. s nestátními neziskovými organizacemi, což jsou občanská sdružení, obecně prospěšné společnosti, nadace, nadační fondy a církevní právnické osoby). Tím jeho existenci před rokem 1989 nepřipouští, protože uvedené typy organizací umožnil zákon až v době po roce 1989. V závěrečné části rozhovoru znovu sumarizuje svoji definici dobrovolnictví, když se ho tazatelka ptá, proč se před rokem 1989 žádné dobrovolné činnosti nevěnoval:

Protože tam nebyla občanská společnost. Tehdy občanská sdružení nebyla možná, všechno v Národní frontě a všechno pod nějakou hlavičkou. A tak byly brigády, jo, možná že jsem se někdy – Bezplatnou činnost jsem dělal na vojně, to musím říci, protože tam nás zneužívali. (...) Čili tam když dobrovolná, povinně dobrovolná spíš takovýho charakteru. Čili to je s rozvojem, to je rok 89 naprostá změna, začaly vzni-

kat občanský společnosti, občanský sdružení, ze zákona, obecně prospěšný společnosti a tak dále. Bezesporu. Pravděpodobně bych v tom byl daleko dřív, kdyby to tak bylo.

Představa roku 1989 jako zlomu a začátku dobrovolnictví od nuly se tedy pojí s konceptem občanské společnosti nejen na úrovni akademické literatury, jak jsem ukázala v teoretické části článku, ale i ve vnímání některých dobrovolníků.

V kontextu otázek na situaci před rokem 1989 dochází ke spontánnímu vyjednávání (upřesňování, diskutování) definice dobrovolnictví téměř ve všech rozhovorech, a to přesto, že široká definice dobrovolnictví byla tazatelkami vždy uvedena na začátku rozhovoru. Čím to je, že definice dobrovolnictví je pro dobrovolníky relevantní ve chvíli, kdy se začne hovořit o dobrovolnictví před rokem 1989? Problém by neměl být v definici, použité ve výzkumu samotném, protože výzkumem nastolená definice byla úmyslně dostatečně široká na to, aby teoreticky pokryla všechny možné případy dobrovolné činnosti před rokem 1989 (od zametání sněhu před oddílovou lyžařskou chatou až po Akce Z). Víme, že dobrovolnictví bylo s režimem před rokem 1989 pevně spjato, ať již je interpretujeme jako vynucené, nebo jako autentické. Jak popisuje Nosková, dobrovolnictví patřilo k oficiálnímu diskurzu režimu před rokem 1989 jako součást „socialistického způsobu života“, který zdůrazňoval společenskou aktivitu, dobrovolné závazky apod. [Nosková 2010: 215]. V tom smyslu je tedy postoj k dobrovolnictví vždy zčásti postojem k minulému režimu a může vyvolat trochu zmatku.

Jestliže se současní dobrovolníci identifikují s příběhem o úplně novém startu dobrovolnictví po roce 1989, je pro ně otázka na dobrovolnictví *před rokem 1989* nutně výzvou, která je vyvede „z konceptu“ a musí se s ní nějak vypořádat. V rámci rozhovoru se téma dobrovolnictví před rokem 1989 stává výzvou, která k definicím a redefinicím dobrovolnictví vede. Z toho hlediska bychom mohli na jednu stranu postavit pana Rostislava s jasnou definicí dobrovolnictví jako aktivity vázané na právní formy občanské společnosti po roce 1989, které proto nebylo před rokem 1989 možné. Na straně druhé můžeme vidět paní Janu, která si v průběhu rozhovoru vytvořila svoji definici dobrovolnictví, o které předtím nepřemýšlela.

Paní Jana začíná rozhovor popisem svých aktivit způsobem, který jasně říká, že její dobrovolnictví začalo až v roce 1996, když založila *sdružení*:

Ale určitě tady rok 95, to byla doba, kdy bylo mému staršímu synovi 2,5 roku, a tehdy jsem se začala aktivně zajímat o založení *sdružení*, které jsem pak v roce 96 založila. A tady, bych řekla, začalo to moje dobrovolnický působení.

Když se jí tazatelka detailněji vyptává na její činnost v době před rokem 1989 spojenou s oddílem mládeže, Jana říká: „Nevybavuju si něco, co člověk mohl dělat dobrovolně.“ Potom však přechází k pohledu, že „v té době se to moc nerozlišovalo, že tenkrát se všechno dělalo dobrovolně, co bylo jako nad rámec (...) Mys-

lím, že to slovo dobrovolnictví mělo úplně jiný význam, než má teďka.“ V rozhovoru několikrát znovu statut dobrovolnictví před rokem 1989 promýšlí a dochází k závěru, že dobrovolnictví vlastně existovalo:

Pokud se prostě pěstovali holubi, tak prostě– A to byla dobrovolná činnost, to byla komunitní činnost. Když se vrátím jako, to dobrovolnictví bylo dobré. Možná jsme tomu neuměli tak říkat.

Když se podíváme ještě jednou na citát z rozhovoru s panem Rostislavem, všimneme si, že (kromě odmítnutí dobrovolnictví před rokem 1989 kvůli neexistenci občanské společnosti) svoji činnost odmítá jako dobrovolnictví i jinými způsoby. Jednak podle něj byla finančně ohodnocená¹⁴ a především šlo o tzv. „zájmovou činnost“. Někteří dobrovolníci ji stejně jako Rostislav vůbec nevnímají jako dobrovolnictví:

Kateřina: Byly to nějaké prostě zájmové aktivity, že jo, lyžovala jsem, chodila jsem prostě do lyžařského oddílu, ale že bychom třeba někde jako pomáhali nebo někomu něco dělali, to [nesrozumitelná dvě slova]. (...)

TA: A v tom oddílu nebo v rámci té zájmové činnosti, jestli tam bylo – ?

Kateřina: To je pravda, že jsme třeba, si uvědomuju, vyklízeli koupaliště, nebo jsme uklízeli tenisové kurty, to by se dalo říct, ale– Byly to vlastně činnosti toho oddílu a nazvat to dobrovolnictvím, to by mě ani nikoho jinýho nenapadlo.

Jiní dobrovolníci podobně rozlišují dobrovolnictví na spolkovou činnost („turistický oddíl a vedení dětí“) a na „významnou“ práci „opravdového dobrovolníka“, která je „prostě kategorie něčeho trochu jiného“ (Miriam). Miriam v rozhovoru vysvětluje, že starší generace lidí obtížně vnímá nové pojetí „vážného“ dobrovolnictví takto:

Mnohdy nechtějí mít to označení dobrovolník, mnohdy nerozumí tomu, že mají projít nějakým školením, že mají určitou zodpovědnost za něco jako dobrovolník, a tam je jako dlouhý vlastně proces toho uvědomění si, že je v tom dobrovolnictví rozdíl, který byl před tím rokem 89 a po tom roce 89, že už to není prostě jenom má sousedská pomoc nebo pomoc v nějakém spolku, ale že to má určitou vážnost.

V rozhovorech tedy najdeme dvě pojetí dobrovolnictví. Na straně jedné „zájmové“ dobrovolnictví ve spolcích a oddílech, které bylo před rokem 1989 i po něm. Na straně druhé „vysoké“ dobrovolnictví, spojené s dobrovolnickými programy a zákonem o dobrovolnické službě (pan Jiří), které začíná až v době po roce 1989.

¹⁴ Bezplatnost je jedním ze dvou základních definičních znaků dobrovolnictví, ze kterého vychází i tento článek. Jedná se o kritérium, které lze teoreticky i empiricky diskutovat, ale to není cílem článku.

Dobrovolnictví jako druh vážné činnosti, spojené s občanskými ctnostmi, propaguje v české společnosti Národní dobrovolnické centrum Hestia [Tošner, Sozanská 2006; Tošner 2008] a je ohniskem činnosti řady neziskových organizací. Dvě uvedené kategorie se v dalších výzkumných rozhovorech aktualizují v přímé souvislosti se současnými diskusemi o rozdělení organizací občanské společnosti na veřejně prospěšné (ty, jejichž činnost přináší obecný prospěch, a měla by tedy být zvýhodněna státem), a vzájemně prospěšné (ty, jejichž činnost je prospěšná především pro členy organizace navzájem¹⁵):

Vojta: Samozřejmě, že člověk může říct, že tohle je jenom zájmová oblast, že se tady řeší nějaký psiska a že daleko potřebnější jsou problémy, řešení problému dětí z dětských domovů, to určitě, ale v týhle oblasti je spousta lidí, pro který ten pes je takovej záchrannej parťák a nemá smysl to nějak soudit, co má větší význam v životě.

Ondřej: No jako instruktor jsem pomáhal vedoucímu oddílu s přípravou aktivit pro děti. To je– Jako já tomu rozumím, protože jaksi možná by, možná by se to mělo nějakým způsobem rozčlenit na– To je právě otázka pojetí toho dobrovolnictví. Já nevím, jak vy to máte v tý práci pojmáný, protože jsou tam ty různé kategorie jako toho obecně prospěšného (...) A teď je otázka právě toho pojmání, jestli je to– Pro koho je to přínosný. (...) Já třeba jako předseda *rady* jsem byl teda nějaký top manažer, řečeno dnešní mluvou, a já jsem to přesto dělal dobrovolně. A odved jsem tam nějaký objem práce a vlastně teďka bych se měl dozvědět, při takovýmhle pojmání toho dobrovolnictví, že to vůbec nebyla dobrovolná práce.

Současná debata o rozdělení dobrovolnictví na vzájemně a veřejně prospěšné se evidentně dotýká dělicí linie z roku 1989. Současné diskuse tak svým způsobem aktualizují problematiku dobrovolnictví před rokem 1989. Nemám k dispozici analýzu probíhající veřejné diskuse, ani to nebylo cílem článku, ale je pravděpodobné, že bychom v současných diskurzivních rámcích dobrovolnictví našli přinejmenším implicitní odkazy na souvislosti s dobou před rokem 1989.

4. Závěr

V článku jsem se věnovala interpretaci dobrovolnictví před rokem 1989 samotnými dobrovolníky. Zaměřila jsem se přitom na to, jak odpovídá představa „povinně dobrovolného“ dobrovolnictví před rokem 1989 interpretacím dobrovolníků, a na to, zda vnímají rok 1989 jako mezník vzhledem ke své dobrovolné činnosti. Jak se ukázalo, zkušenost nedobrovolného dobrovolnictví před rokem 1989 záleží

¹⁵ Mám na mysli diskuse, které se odehrávaly a odehrávají v souvislosti s přípravou a nyní novelizací zákona o dobrovolnické službě nebo v rámci prací na novém občanském zákoníku a navazujícím zákonu o veřejné prospěšnosti (diskuse kolem občanského zákoníku z let 1999 až 2005 shrnuje např. Kroupa s kolegy [Kroupa et al. 2006]).

na konkrétní interpretaci režimu před rokem 1989. Představa „povinně dobrovolného“ dobrovolnictví je spojena s dominantní interpretací tehdejšího politického režimu jako doby nesvobody a s distancí od režimu a s ním spojených činností. Zároveň je dobrovolnictví v tehdejších „společenských organizacích“ něčím, co je třeba vysvětlovat a ospravedlňovat. Vedle toho dobrovolníci používají označení „zájmová činnost“ jako bezproblémovou kategorii pro volnočasové dobrovolné činnosti před rokem 1989, která však pro část současných dobrovolníků nemá s dobrovolnictvím mnoho společného a odmítají ji za dobrovolnictví považovat.

Ve výše uvedené interpretaci rok 1989 figuruje jako podstatný mezník dobrovolnictví, protože před ním – v režimu nesvobody – skutečné dobrovolnictví ani z definice nebylo možné. Současní dobrovolníci tak mohou být dobrovolníky až po roce 1989, a pokud se dobrovolné činnosti věnovali před tím, pak to buď vnímají jako angažmá s dnes odmítaným režimem (což je třeba vysvětlit a ospravedlnit), nebo jako „zájmovou činnost“. Každopádně jejich identita jako dobrovolníků se váže až na dobu po roce 1989. Jinou strategii v rozhovoru zvolil člověk, který před rokem 1989 pracoval dobrovolně ve státě preferované organizaci. Důrazně odmítl představu „povinného“ dobrovolnictví jako součást dnešní mylné dominantní interpretace doby před rokem 1989. Odmítl se distancovat od režimu před rokem 1989, což mu umožnilo zachovat „tehdejší“ interpretaci dobrovolnictví jako radostné práce pro druhé a tím si také zachovat kontinuitu své identity dobrovolníka před rokem i po roce 1989. Vedle potvrzení nebo odmítnutí představy „povinného“ dobrovolnictví jsem se však setkala v rozhovorech i s tím, že dobrovolníci „povinné“ dobrovolnictví připouštěli, ale odmítli je jako relevantní zkušenost, která by pro ně jako dobrovolníky měla význam. To jim v kontextu rozhovoru umožnilo podržet si identitu dobrovolníků před rokem i po roce 1989, aniž by se zároveň museli od režimu distancovat nebo jej naopak hájit.

Dobrovolnictví je pojem, který stojí klíčovým způsobem na konceptu dobrovolnosti (svobody zvolit si činnost podle své vůle, nevynucenosti činnosti). Ptát se na dobrovolnictví před rokem 1989 je proto samo o sobě výzvou, protože se tím evidentně přímo dotýkáme představy o povaze tehdejšího politického režimu. Jak ukázal současný výzkum, nestačí to řešit použitím široké definice dobrovolnictví a předpokladem, že před rokem 1989 dobrovolnictví z hlediska dobrovolníků možné bylo. Dobrovolníci v rozhovoru používají svoje vlastní definice dobrovolnictví, aby řešili dilema dobrovolné činnosti v době před rokem 1989, nebo je téma staví před nutnost si definici v rámci rozhovoru vytvořit.

Ve světle zjištění z výzkumu bych pojem „dobrovolnictví“ nedoporučila jako vhodnou kategorii pro záramování empirického výzkumu dobrovolných činností před rokem 1989 a jejich obsahové nebo významové kontinuity po roce 1989. Jako vhodnější se jeví hovořit o spolkové činnosti na straně jedné a o konkrétních typech činností (jako byly Akce Z, brigády socialistické práce, chození do průvodu apod.) na straně druhé a pojmu dobrovolnictví se minimálně ve fázi záramování výzkumu pro respondenty a ve fázi sběru dat systematicky vyhýbat.

Důvodem jsou právě komplikované způsoby, jakými je pojem vevázán do paralelních a stále ještě živých diskurzů. Dnešní diskurzy implicitně nebo explicitně staví na významech a kategoriích dobrovolnictví utvářených v době před rokem 1989 tím, že je pro sebe mobilizují nebo se od nich distancují. Zde potom pojem „dobrovolnictví“ jako ústřední kategorie výzkumu má místo a způsob, jakým na sebe v současnosti diskurzy dobrovolnictví odkazují a navazují, považují za vhodné téma pro další výzkum.

Použité transkripční značky

(...)	vypuštění části transkriptu
–	pauza ve výpovědi
[směje se]	komentář přepisovatele / přepisovatelky

TEREZA POSPÍŠILOVÁ působí na Katedře studií občanské společnosti na FHS UK. Věnuje se zkoumání dobrovolnictví a procesu budování institucí občanské společnosti po roce 1989. Zajímá se také o roli výzkumu na pomezí akademie a praxe neziskových organizací, se kterými na několika výzkumech spolupracovala (*Nadace rozvoje občanské společnosti, Národní dobrovolnické centrum Hestia*).

Literatura

- Alan, Josef. 1999. „Rodinné vztahy a členství v KSČ.“ Pp. 155–170 in Zdeněk Konopásek (ed.). *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního kapitalismu*. Praha: Karolinum.
- Bunčák, Ján, Valentína Harmadyová, Zuzana Kusá. 1996. *Politická zmena v spoločenskej rozprave*. Bratislava: Veda.
- Cnaan, Ram A., Laura Amroffell. 1994. „Mapping Volunteer Activity.“ *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 23 (4): 335–351.
- Cnaan, Ram A., Femida Handy, Margaret Wadsworth. 1996. „Defining Who Is a Volunteer: Conceptual and Empirical Considerations.“ *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* (25) 3: 364–383.
- Černá, Marie. 2006. *Tak daleko, tak blízko: moc v praxi reálného socialismu*. Dizertační práce. Praha: FSV UK.
- Dekker, Paul, Loek Halman. 2003. „Volunteering and Values: An Introduction.“ Pp. 1–17 in Paul Dekker, Loek Halman (eds.). *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Devaux, Sandrine. 2006. *Engagements associatifs et postcommunisme. Le cas de la République tchèque*. Paris: Belin.
- Frič, Pavol et al. 1999. *Aktivity a potřeby neziskových organizací v České republice*. Praha: Agnes, ICN.

- Frič, Pavol et al. 2001. *Dárcovství a dobrovolnictví v České republice*. Praha: NROS, AGNES.
- Frič, Pavol, Tereza Pospíšilová et al. 2010. *Vzorci a hodnoty dobrovolnictví v české společnosti na začátku 21. století*. Praha: AGNES.
- Hodgkinson, Virginia A. 2003. „Volunteering in Global Perspective.“ Pp. 35–53 in Paul Dekker, Loek Halman (eds.). *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Howard, Marc Morjé. 2003. *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge, New York, Port Melbourne, Madrid, Cape Town: Cambridge University Press.
- Inglehart, Ronald. 2003. „Modernization and Volunteering.“ Pp. 55–70 in Paul Dekker, Loek Halman (eds.). *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Juknevičius, Stanislovas, Aida Savicka. 2003. „From Restitution to Innovation: Volunteering in Postcommunist Countries.“ Pp. 127–142 in Paul Dekker, Loek Halman (eds.). *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*. New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Kabele, Jiří. 1998. *Prerody: principy sociálního konstruování*. Praha: Karolinum.
- Kabele, Jiří. 2003. „Komunistické vládnutí ve Filipově a Dubenském okrese na konci osmdesátých let.“ Pp. 159–178 in Jiří Kabele et al. *Rekonstrukce komunistického vládnutí na konci osmdesátých let*. Sociologické texty / Sociological Papers SP 03:10. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kabele, Jiří. 2005. *Z kapitalismu do socialismu a zpět: teoretické vyšetřování přerodů Československa a České republiky*. Praha: Karolinum.
- Konopásek, Zdeněk. 2000. „Reflexivní autobiografie interpretací post/komunistického Východu k porozumění post/modernímu Západu.“ Pp. 353–369 in Zdeněk Konopásek (ed.). *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního kapitalismu*. Praha: Karolinum.
- Kroupa, Jan, Michaela Frycová, Monika Šatavová, Josef Štogr. 2006. *První slovo platí, druhý leze z gatí*. Praha: NETT.
- Machonin, Pavel, Milan Tuček et al. 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Marada, Radim. 2003. *Kultura protestu a politizace každodennosti*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Miles, Matthew B., A. Michael Huberman. 1994. *An Expanded Sourcebook: Qualitative Data Analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Musick, Marc A., John Wilson. 2008. *Volunteers: A Social Profile*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mutchler, Jan E., Jeffrey A. Burr, Francis G. Caro. 2003. „From Paid Worker to Volunteer: Leaving the Paid Workforce and Volunteering in Later Life.“ *Social Forces* 81 (4): 1267–1293.
- Nosková, Jana. 2009. „‘Každý se musel nějak společensky uplatňovat.’ Veřejná angažovanost dělníků a příslušníků inteligence v Československu v období tzv. normalizace.“ Pp. 212–250 in Miroslav Vaněk (ed.). *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny*. Praha: Academia.
- Oesterle, Sabrina, Monica Kirkpatrick Johnson, Jeylan T. Mortimer. 2004. „Volunteerism during the Transition to Adulthood: A Life Course Perspective.“ *Social Forces* 82 (3): 1123–1149.
- Pospíšilová, Tereza. 2010. „Dobrovolnictví v kontextu životní dráhy dobrovolníků.“ *Lidé města* 12 (1): 109–133.

- Rochester, Colin, Angela Ellis Paine, Steven Hewlett, Meta Zimmeck. 2009. *Volunteering and Society in the 21st Century*. Palgrave: Macmillan.
- Rotolo, Thomas. 2000. „A Time to Join, A Time to Quit: The Influence of Life Cycle Transitions on Voluntary Association Membership.“ *Social Forces* 78 (3): 1133–1161.
- Skovajsa, Marek. 2008. „Independent and Broader Civil Society in East-Central European Democratizations.“ *Taiwan Journal of Democracy* 4 (2): 47–73.
- Skovajsa, Marek et al. 2010. *Občanský sektor: Organizovaná občanská společnost v České republice*. Praha: Portál.
- Strauss, Anselm, Juliet Corbinová. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu: Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Brno: Sdružení Podané ruce, Boskovice: Albert.
- Šmídová, Olga. 2010. „Pro nás lépe už bylo... Vymístění z velké historie a kolektivní paměť českých Němců.“ *Sociální studia* 7 (1): 59–87.
- Švaříček, Roman, Klára Šedová et al. 2007. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál.
- Tošner, Jiří. 2008. „10 let rozvoje dobrovolnictví: rehabilitace občanských ctností.“ *FÓRUM sociální politiky* 2 (2): 26–27.
- Tošner, Jiří, Olga Sozanská. 2006. *Dobrovolníci a metodika práce s nimi*. Praha: Portál.
- Vaněk, Miroslav (ed.). 2009. *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny*. Praha: Academia.
- Voicu, Malina, Bohdan Voicu. 2003. „Volunteering in Romania: A Rara Avis.“ Pp. 143–159 in Paul Dekker, Loek Halman (eds.). *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*. New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Wetherell, Margaret, Stephanie Taylor, Simeon J. Yates (eds.). 2001. *Discourse as Data. A Guide for Analysis*. London, Thousand Oaks, CA, New Delhi: Open University.
- Wilson, John. 2000. „Volunteering.“ *Annual Review of Sociology* 26: 215–240.

Příloha

Tabulka 1. Účastníci výzkumu

Pseudonym	Věk	Vzdělání	Oblast současné dobrovolné činnosti pro NNO*
Jana	44	VŠ	péče o děti; sociálně odborné poradenství
Miriam	46	SŠ	duchovní formace, vzdělávání a charitativní činnost
Monika	47	VŠ	zahraniční mobilita mládeže
Kateřina	54	VŠ	vzdělávání
Lada	54	SŠ	tělovýchova a sport
Alžběta	57	VŠ	humanitární pomoc
Marie	76	VOŠ	volný čas dětí a mládeže
Ondřej	46	VŠ	volný čas dětí a mládeže
Vojta	58	VŠ	myslivost
Karel	59	VŠ	psychologické poradenství
Jiří	59	VŠ	humanitární pomoc
Rostislav	67	VŠ	hudba; kultura

* NNO – nestátní nezisková organizace